Materiály

(Post)socialističtí ekonomové jako objekt historického zkoumání

Současný stav bádání a perspektivy

Václav Rameš

Ekonomové mají v moderní společnosti výlučné postavení, minimálně ve srovnání s ostatními kolegy ze společenských věd. Jejich profese v sobě zahrnuje jak práci akademickou, tak politickou, a jejich teoretická činnost může zásadně ovlivňovat politický vývoj celé společnosti. Analýza role ekonomů v systému rozdělení společenské moci tak podává nejen obraz o postavení jich samých, ale i o obecnějších rysech společenského uspořádání – zejména v případě dvou zcela odlišných systémů, jakými jsou socialistická diktatura a liberálnědemokratický kapitalismus.

Následující text chce přiblížit současný stav bádání o fungování československých ekonomů a politické ekonomie jakožto jejich vědní disciplíny v období socialistické diktatury a postkomunistické transformace. Za tímto účelem podává přehled nejdůležitější odborné literatury a pramenů, které by mohly být inspirativní pro další výzkum. Vychází přitom z definice ekonoma jako pracovníka zabývajícího se teoretickou reflexí hospodářských procesů ve společnosti a vyslovujícího soudy o jejich optimálním uspořádání. Z této pozice se tak ekonom může stát i významným spolutvůrcem státní hospodářské politiky a politickým aktérem, neboť jeho vědění

v sobě spojuje teoretickou i aplikovanou stránku výzkumu, na rozdíl například od manažera, který se legitimizuje výlučně praxí.¹

Po politických změnách na konci osmdesátých let zahájili debatu o dosavadním vývoji československé ekonomie sami aktéři – ekonomové, kteří část svého profesního života působili v období socialistické diktatury a měli potřebu reflektovat vývoj vlastní profesní skupiny. Obnovení svobody slova a uzavření epochy takzvaného reálného socialismu samo vybízelo k bilancování či hodnocení uplynulého období. První texty vystavující účet soudobé československé ekonomické vědě vyšly již v roce 1990, a vyznačovaly se navíc zcela aktuálním zájmem ukázat veřejnosti, že československá ekonomická obec disponuje dostatečným odborným potenciálem k tomu, aby provedla nadcházející ekonomické reformy. Domácí „oficiální“ myšlenkové prostředí s okruhy exilových a samizdatových ekonomů opět propojil Jiří Sláma v článku s výmluvným názvem „Můžeme s nimi počítat“,² první širší přehled dějin československého ekonomického myšlení pak podal Jiří Havel v textu „Existuje česká ekonomická škola?“³ čímž zároveň mimoděk poukázal na převažující oddělenost českého a slovenského odborného prostředí v této oblasti.

Jiří Havel pak spolu s Janem Klackem, Jiřím Kostou a Zdislavem Šulcem později zpracoval analýzu československého ekonomického myšlení ve druhé polovině dvacátého století, která vyšla ve sborníku Hans-Jürgena Wagenera *Ekonomické myšlení v komunistické a postkomunistické Evropě*, v němž kolektiv autorů shrnul vývoj ekonomické disciplíny v období komunismu v jednotlivých státech střední Evropy a bývalého Sovětského svazu.⁴ Českoslovenští ekonomové se podle nich po cézuře způsobené několika vlnami čistek na akademických pracovištích i ve státní správě zapojili do mezinárodní debaty na konci padesátých let v souvislosti s prvními pokusy o reformu administrativně-příkazového hospodářství, a to ještě před zahájením Šikovy reformy (předcházející reformní koncepce Kurta Rozsypala byla inspirována teoriemi Jevseje Libermana a navazovala tak na sovětské ekonomické diskuse). V šedesátých letech autorský tým kromě Šikových reformistů a jim oponujících konzervativců detekoval i skupinu, z níž se později rekrutovali aktéři ekonomické transformace – ti se vyznačovali implicitní distancí od kategorií marxistické politické ekonomie a pro inspiraci sahali k soudobým ekonomickým školám Západu. V období takzvané normalizace měla podle autorů zásadní význam sovětská „škola optimálního plánování“, která se snažila nalézt co nejefektivnější mechanismus alokace výrobních prostředků v socialistické ekonomice (vycházela přitom z ještě

1 V textu používaný termín „socialistický ekonom“ tedy označuje příslušníka určitého expertního okruhu v systému socialistické diktatury, nikoliv ekonoma ve smyslu jeho socialistického ideového přesvědčení.

2 SLÁMA, Jiří: Můžeme s nimi počítat. In: *Hospodářské noviny*, roč. 34, č. 11 (1990), s. 12.

3 HAVEL, Jiří: Existuje česká ekonomická škola? In: *Hospodářské noviny* (19.9.1990), s. 3. *Hospodářské noviny* se v květnu 1990 změnilý z týdeníku na deník.

4 HAVEL, Jiří – KLACEK, Jan – KOSTA, Jiří – ŠULC, Zdislav: Economics and systemic change in Czechoslovakia, 1945–1992. In: WAGENER, Hans-Jürgen (ed.): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. London – New York, Routledge 1998, s. 213–263.

starších prací autorů polské školy Oskara Langeho a Michala Kaleckého). Ačkoliv se tato snaha ukázala jako iluzorní, měla teorie optimálního plánování podle autorů i pro československé ekonomy zásadní význam v tom, že jim umožnila držet krok se soudobou ekonomickou teorií, neboť se mohli opírat o moderní pojmový aparát a být přitom ideologicky kompatibilní s probíhající „normalizací“.

V prvních dvou desetiletích po rozpadu komunistického režimu vydali příslušníci silné generace ekonomů, která profesně zažila rok 1968, řadu prací týkajících se hospodářských dějin předchozích padesáti let.⁵ Vedle nich však vzniklo i několik dalších textů, které nahlíží na zkoumanou problematiku z hlediska dějin ekonomického myšlení. Série článků u příležitosti padesátého výročí založení časopisu *Politická ekonomie* od Jiřího Řezníka podává vyčerpávající přehled publikační činnosti v tomto nejvýznamnějším periodiku československé ekonomické obce,⁶ studie Adama Grešla se zabývá myšlenkovým vývojem Václava Klause před rokem 1990⁷ a obdobným způsobem pojednala Zuzana Richterková o dílu Čestmíra Kožušníka.⁸ Posledně jmenovaná kniha navíc výrazně překračuje horizont Kožušnickova života a díla a věnuje pozornost i odbornému a politickému prostředí, do něž tento ekonom aktivně zasahoval. Autorka se skrze Kožušnickova svědectví, která se jí podařilo zachytit, dotýká otázky, do jaké míry byl intelektuální vývoj československých reformních ekonomů v padesátých a šedesátých letech autochtonní a nakolik byl přímo ovlivněn mnohem dynamičtějšími debatami v sousedním Polsku, kde odborníci navazovali na vlastní bohatou tradici meziválečné a těsně poválečné socialistické ekonomie. Kožušnickovy vzpomínky podle Richterkové svědčí o tom, že minimálně někteří českoslovenští ekonomové si vyšlapali myšlenkovou cestu k reformnímu socialismu sami. Grešl i Richterková se také nutně potýkají s problémem, jak vlastně číst odborné texty vzniklé v období cenzury a jak od sebe odlišit autentickou angažovanost ve prospěch socialismu a pouhé pragmatické přihlašování k ideologickému *statu quo*. Richterková se mohla opřít o přímé svědectví pamětníka, v případě již zemřelých autorů však tvoří tato prvotní kritika pramene zásadní problém.

Kromě perspektivy dějin ekonomického myšlení, která je všem dosud zmiňovaným autorům společná, řada jiných odborníků nahlíží ekonomické debaty jako součást politického vývoje a propojuje jejich historii s dějinami utváření a proměn politického diskurzu a představ o legitimním uspořádání společnosti. Namísto historie

5 Za všechny viz např. TUREK, Otakar: *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995; ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Praha, Národohospodářský ústav Josefa Hlávky 1996; MLČOCH, Lubomír: *Chování československé podnikové sféry*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1990 (původně samizdat 1988).

6 ŘEZNÍK, Jiří: Historie časopisu *Politická ekonomie*, 1–6. In: *Politická ekonomie*, roč. 51 (2003), č. 1, s. 29–39; č. 2, s. 147–165; č. 3, s. 307–327; č. 4, s. 451–503; č. 5, s. 611–660; č. 6, s. 771–824.

7 GREŠL, Adam: *Ekonomické myšlení Václava Klause do roku 1990*. Praha, Karolinum 2006.

8 RICHTERKOVÁ, Zuzana: *Přínos Čestmíra Kožušníka českému ekonomickému myšlení (v kontextu diskuse o plánu a trhu)*. Praha, Národohospodářský ústav Josefa Hlávky 2013.

jedné společenskovední disciplíny je v tomto případě v badatelském zorném poli ekonomické myšlení jako určitý typ politického diskurzu a ekonomové jako političtí aktéři. Politické předpoklady provedení ekonomické reformy šedesátých let podrobně zkoumá práce Karla Kaplana *Kořeny československé reformy 1968*, která se soustředí zejména na aktéry ve vrcholných politických funkcích a popisuje, jak se mezi nimi postupně vytvářel konsenzus na uskutečnění ekonomické reformy.⁹ Ten se zformoval v reakci na zhoršující se hospodářskou situaci Československa, rozhodující pro převedení akademických debat Oty Šika a jeho spolupracovníků do praktické podoby však byla podpora ve vedoucích orgánech komunistické strany. Popis těchto vyjednávání, v jejichž centru stojí několik klíčových postav z předsednictva Ústředního výboru KSČ a ekonomické komise ÚV KSČ, tvoří vedle analýzy poválečného československého hospodářství těžiště Kaplanovy práce.

Z odlišné perspektivy se témuž tématu věnuje nejnovější práce Jiřího Suka *Veřejné záchodky ze zlata*, v níž autor sleduje zejména myšlenkový a politický vývoj samotných ekonomů jako aktérů reformy, především Oty Šika.¹⁰ Od období stalinismu, kdy se ve vědě uplatňoval „primát politiky nad ekonomikou“, se posouvá do šedesátých let, během nichž nastala emancipace ekonomické racionality od panství politiky a narůstala její snaha naopak politiku přizpůsobovat ekonomickým představám o správném a funkčním uspořádání společnosti. Spor o „novou soustavu řízení“ byl tak pokusem rekonfigurovat původní rozložení sil mezi politikou a ekonomikou ve prospěch ekonomie, z čehož by logicky vyplývala i zásadní změna ve společenském postavení ekonomů a v jejich úloze při budování socialistické společnosti. Ta se stávala v šedesátých letech novou utopií, opírající se v ekonomické teorii o přizpůsobování hospodářského plánu vůči trhu, namísto komunistického ideálu, který se měl zakládat na prostém znárodnění výrobních prostředků.

Praktická realizace teorií vycizelovaných během debat mezi skupinou ekonomických odborníků však byla v poměrech vlády jedné strany podmíněna jejich přenesením do rozhodujících stranických grémií. Dialogický a kritický způsob komunikace, který je vlastní vědeckému provozu, se tak podle Suka dostal do konfliktu s hierarchizovanou komunikační praxí „demokratického centralismu“ uplatňovanou uvnitř KSČ a vedl zde k rozvolnění ideologické disciplíny. Snaha části komunistického vedení vyvázat se z ústavně deklarované „vedoucí úlohy“ a decentralizovat hospodářské řízení navíc narážela na systém „kolektivní nezodpovědnosti“, panující ve státních a stranických strukturách, který nakonec paralyzoval reformní úsilí a vytvořil účinnou hráz proti aplikování teorií tržního socialismu do praxe. Suk tak na předchozí Kaplanovu analýzu navazuje detailnějším rozбором reformního ekonomického diskurzu a jeho šíření ve stranických strukturách, k čemuž využívá také zcela odlišné metodologické nástroje, jako je teorie komunikace filozofa Viléma

9 KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Brno, Doplněk 2000, zejména s. 243–260 a 270–286.

10 SUK, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsprnovém Československu*. Praha, Prostor 2016.

Flussera,¹¹ a navíc věnuje pozornost i specifickým akademické činnosti v období socialistické diktatury, když sleduje míru kontroly ekonomů ze strany Státní bezpečnosti.

Analýzou ekonomických debat a jejich politickou rolí, avšak v pozdějším období přestavby, se zabývá i Michal Pullmann v práci *Konec experimentu*.¹² Na příkladu diskuse mezi jednotlivými společenskými skupinami o podobě nového zákona o podniku, který byl připravován na rok 1988, rozvíjí svou tezi o rozkladu autoritativního diskurzu. Ten podle něj započal s otevřením debaty o základních hodnotách a pojmech, na nichž dosud spočíval „normalizační“ jazyk. Pullmannova práce vzbudila značný ohlas, převážně však kvůli akcentování obecnějších otázek o povaze pozdního socialismu, a zejména míře jeho akceptace většinovou společností.¹³ Samotná analýza činnosti ekonomických expertů, která tvoří významnou část jeho empirie, zůstala spíše stranou veřejného zájmu. Provokativně též zapůsobily autorovy teze o kontinuitě mezi „normalizačním“ a postsocialistickým obdobím, kterou shledává ve fetišizaci určitých floskulí – namísto „normalizačního“ „klidu na práci“ tak veřejný diskurz v devadesátých letech podle Pullmanna prostupuje například „trh“, který má ve společnosti podobnou univerzálně legitimizační funkci.¹⁴

Touto analogií se Pullmann jako jeden z mála českých společenských vědců dotýká i otázky po politické roli ekonomických expertů a jejich intervencí do veřejného prostoru v transformačním období, která ve výše zmíněných pracích většinou tvoří přirozenou tematickou hranici, u níž se analýzy zpravidla zastavují. Podobnou snahu překročit zdánlivě přirozený mezník roku 1989 a formulovat teze s platností jak pro „normalizační“, tak pro transformační období, uplatnil i americký sociolog Gil Eyal ve své o něco starší práci *O původu postkomunistických elit*.¹⁵ Centrem Eyalova zájmu je vývoj společenských elit v období „normalizace“, a zejména rozdílnost jejich pozic a diskurzivních strategií v českém a slovenském prostředí, která vyústila v konflikt v raných devadesátých letech, vedoucí až k rozpadu společného státu. Výkladové schéma, které autor používá, operuje se čtyřmi společenskými skupinami, z nichž se skládala „normalizační“ elita a které se od sebe lišily svými zájmy i postavením v mocenském systému – byrokraty, technokraty, manažery a intelektuály – přičemž každá skupina podle něj uplatňovala v období „normalizace“ odlišnou strategii přežití a kompromisu s vládoucí mocí („diskurzivní strategii“).

11 Viz např. FLUSSER, Vilém: *Komunikológia*. Bratislava, Mediálny inštitút 2002.

12 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

13 Shrnutí debaty viz VRBA, Jakub: Debata o knize Michala Pullmanna „Konec experimentu“. In: Forum Geschichtskulturen, Czechia [online]. © Imre Kertész Kolleg Jena 01.11.2013 [cit. 2017-03-19]. Dostupné z: <http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de/index.php?id=508&l=0>.

14 Viz CHUCHMA, Jan: Rozhovor s Michalem Pullmannem: „Normalizace tu ještě neskončila, tvrdí historik Michal Pullmann“. In: *MF Dnes* (5.6.2011). Dostupné online z: http://zpravy.idnes.cz/normalizace-tu-jeste-neskoncila-tvrdi-historik-michal-pullmann-pw7-/zpr_archiv.aspx?c=A110601_183550_kavarna_chu [cit. 2017-03-19].

15 EYAL, Gil: *The Origins of Postcommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis, University of Minnesota Press 2003, zejména s. 26–35.

Z Eyalovy typizace těchto různých strategií by vyplývalo, že společenská role ekonomů po zkušenosti „normalizačních“ čistek mohla mít v menší míře podobu „ko-optace“ do státní byrokracie, většinou však politicky indiferentního, úzce profesně zaměřeného „vnitřního exilu“, s tím že část bývalých osmašedesátníků byla zatlačena do „disentu“. Po roce 1989 však v jeho vyprávění vystupují jako nový kolektivní aktér „monetaristé“, kteří uzavírají spojení s bývalými disidenty, s nimiž je mimo jiné spojuje cíl zformovat nový typ společenské individuality – ať už jako člena občanské společnosti (v případě disidentů), nebo jako tržní subjekt (v případě monetaristů). Obě skupiny také sdílí odpor vůči předchozímu režimu, dostávají se však do konfliktu se slovenskou elitou, která neprošla v předchozím dvacetiletí tak bouřlivým vývojem a vyznačovala se větší kontinuitou s „normalizačním“ obdobím. Mimoběžnost racionalit obou národních elit pak vedla dle Eyala k zablokování společného dialogu a k rozpadu státu, který se již *de facto* skládal ze dvou odlišně strukturovaných politických společenství. Výše popsané společenské skupiny a jejich diskurzivní strategie však Eyal nechápe jako souhrny konkrétních jednotlivců, ale jako součásti „politického pole“ – jde o jakási „funkční místa“ v mocenské struktuře společnosti, která fungují dle vlastní logiky bez ohledu na to, která konkrétní osoba je zastává. Při detailnějším pohledu tak vychází najevo, že socialističtí a postsozialističtí ekonomové se člení do všech Eyalových kategorií, podle toho, zda patří k oficiálním strukturám, disentu, intelektuálům ve vnitřním exilu a podobně. Kniha se tak nevěnuje specificky jednotlivým profesním skupinám, místo toho nabízí sadu analytických pojmů, použitelných pro obecnější úvahy o situaci intelektuálních elit „normalizační“ společnosti a jejich přechodu přes mezník roku 1989.

Zmíněná Eyalova práce je příkladem širšího mezinárodního odborného zájmu o problematiku činnosti ekonomických expertů v období socialistické diktatury a následné transformace. Debata o distribuci moci v socialistických společnostech a o roli jednotlivých profesních skupin byla po několik desetiletí zásadně ovlivňována takzvanou teorií nové třídy (z níž vychází i Eyalova kniha). Základy této teorie položili již Michail Bakunin a Lev Trockij, na jejich myšlenky pak navázal v padesátých letech Milovan Djilas, který se snažil vysvětlit vývoj socialistické společnosti jako proces ustavování nové vládnoucí elity, složené ze stranických byrokratů, kteří nahradili na špičce společenské pyramidy bývalé vykořisťovatele.¹⁶ Djilasovu teorii posléze modifikovali György Konrád a Iván Szelényi, kteří vidí jako součást „nové třídy“ kromě byrokratů právě i technickou a humanitní inteligenci.¹⁷ Ta se postupně stala pro správu státu nepostradatelnou a začala od stranických funkcionářů přebírat jejich dříve privilegované postavení. Tuto tezi formulovali oba maďarští sociologové roku 1979, sám Szelényi ji však o dvacet pět let později

16 DJILAS, Milovan: *The new class: An analysis of the communist system*. New York, F. A. Prager 1957. Djilasova proslulá práce vyšla česky pouze v exilu: TÝŽ: *Nová třída: Kritika soudobého komunismu*. Curych, DEMOS 1957 a 1977; TÝŽ: *Nová třída: Rozbor komunismu jako společenského systému*. Lund, Sklizeň 1958.

17 KONRÁD, György – SZELÉNYI, Iván: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton, Harvester 1979.

podrobil kritice s poukazem na to, že ve svých tehdejších předpokladech o budoucnosti podcenili moc a setrvačnost byrokratických struktur.¹⁸ Ty se nenechaly z pozic vytlačit, nýbrž novou znalostní elitu pouze „kooptovaly“ a definitivně přišly o svá místa ve struktuře státu až po roce 1989.

Srovnáme-li za sebou vývoj teoretických konceptů „nové třídy“, tak jak byly během čtyřiceti poválečných let formulovány, a pokusíme-li se skrze ně popsat změny společenského postavení ekonomů jakožto součásti humanitní inteligence, dostaneme následující schéma. Za stalinismu pozici inteligence i charakter její práce určují požadavky stranické byrokracie, od konce padesátých let se však emancipuje a v šedesátých letech dokonce formuluje vlastní „hegemonický projekt“ (Szelényi), když prosazuje takovou představu budoucnosti, která není založena na panství stranické byrokracie, ale na racionální vládě expertů.¹⁹ Tato vize je však neúspěšná; jejím výsledkem není vláda osvícených specialistů, ale zvláštní kompromis byrokratů a expertů, s nímž se podle Szelényiho postupem času experti identifikují stále méně. V osmdesátých letech se technokratické elity od stávajícího systému rozdělení moci ve společnosti odklánějí, až ho nakonec opustí a stanou se spolu s disidentskými intelektuály budovateli nového *statu quo*.

Teorie nové třídy byla významným výkladovým paradigmatem zejména v období před rozpadem východního bloku. Z odlišné perspektivy vychází například novější práce socioložky Johanny Bockmanové *Trhy ve jménu socialismu*,²⁰ která analyzuje roli neoklasického ekonomického myšlení v procesu ustavování neoliberální hegemonie ve druhé polovině dvacátého století, a pracuje tak spíše s výkladovými schématy intelektuálních dějin. Bockmanová čerpá svůj empirický materiál především ze srovnání anglicky a ruský píšících ekonomů, její závěry však mají ambici vyslovovat soudy o politické úloze ekonomických teorií v celém socialistickém bloku. Svůj pojmový aparát staví především na důsledném vymezení pojmů „neoliberalismus“ a „neoklasická ekonomie“. Zejména první z nich často osciluje na pomezí odborného termínu a neurčité politické floskule, čím dál více je však jeho existence v odborných debatách akceptována jako *fait accompli*²¹ a Bockmanová představuje jedno z jeho fungujících vymezení.

Neoliberalismus autorka chápe jako politický směr prosazující kapitalismus (definuje ho jako opak administrativně-příkazového hospodářství), soukromé vlastnictví (i s podporou autoritativního státu či diktatury) a zájmy manažerů a vlastníků oproti zájmům zaměstnanců. Jeho základem je přesvědčení, že funkce státu v moderní společnosti je vhodné organizovat podle obdobných principů, jaké panují

18 KING, Lawrence P. – SZELENYI, Iván: *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Minneapolis, University of Minnesota Press 2004, s. xxv.

19 Tato vize tvoří také součást konceptu vědeckotechnické revoluce, jak ji v československém prostředí popsal Radovan Richta v knize *Civilizace na rozcestí* (Praha, Svoboda 1966).

20 BOCKMAN, Johanna: *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford, Stanford University Press 2011.

21 Viz např. MIROWSKI, Philip – PLEHWE, Dieter (ed.): *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2009.

na volných trzích. Takto vymezený způsob neoliberální vlády je v principu neslučitelný se systémem socialistických diktatur,²² na rozdíl od neoklasické ekonomické teorie (založené na používání ekonometrických metod a modelování obecné rovnováhy), která naopak byla se socialistickým společenským projektem historicky spjata. Dějiny vzájemného ovlivňování východních a západních ekonomů, kteří vycházeli z neoklasické metodologie, tvoří hlavní narativ knihy, pro historii socialistických diktatur je však zásadní hlavně poznatek o určujícím významu neoklasických teorií pro socialistickou politickou ekonomii.

Analýza vztahu mezi neoklasickou ekonomikou a neoliberalismem je pro Bockmanovou klíčová pro její popis restaurace kapitalismu v raných devadesátých letech. Spojuje ji totiž s „přepsáním“ dějin neoklasické ekonomie, která začala být nově (a v rozporu se skutečností) chápána jako nedílná součást neoliberální politiky (a tudíž jako vědění neslučitelné se socialismem), jež se stala ve světě dominantní. Ustavení této neoliberální hegemonie líčí Bockmanová jako záměrný a připravovaný projekt „mezinárodní pravice“, opírající se o síť spřízněných akademických institucí a politických think-tanků.²³ Nepoměrně menší pozornost však věnuje otázce, zda mělo ustavení této hegemonie legitimitu mezi samotným obyvatelstvem, jehož podpora musela být pro takový scénář vývoje zásadní.²⁴

Klíčové pojmy „neoliberalismus“ a „neoliberální obrat“ se v pojednáních o souvztáhnosti ekonomie a politického myšlení v poslední třetině dvacátého století užívají ve dvou významech. Označují zde jednak určitý typ ekonomického myšlení (v československých podmínkách by tak bylo možné označit posun v myšlení některých ekonomů za „normalizace“ a v období přestavby), jednak určitý typ hospodářské politiky a v širším slova smyslu i liberálního vládnutí (gouvernementality) obecně.²⁵ Vedle toho se pojem „neoliberalismus“ uplatňuje i jako obecné pojmenování epochy evropských dějin, která přichází na západ od železné opony na konci sedmdesátých let a v postkomunistických zemích po roce 1989.²⁶

Pozice ekonomů v moderní společnosti je předmětem výzkumu i pro nesocialistické státy, tedy tam, kde není jejich role určena monopolním postavením státu v ekonomice. Odlišnosti v postavení ekonomů mezi jednotlivými národními

22 V tom se pojetí autorky liší např. od vymezení neoliberalismu, s nímž pracuje Michel Foucault (viz FOUCAULT, Michel: *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009).

23 BOCKMAN, J.: *Markets in the name of socialism*, s. 209 n.

24 Ještě ostřeji než Bockmanová interpretuje vliv těchto institucí kanadská autorka Naomi Kleinová v knize *The shock doctrine: The rise of disaster capitalism* (London, Penguin Books 2008), česky vydané pod názvem *Šoková doktrína: Vzestup kalamitního kapitalismu* (Praha, Argo 2010).

25 Pojetí „neoliberalismu“ jako nové formy gouvernementality vysvětluje Michel Foucault v publikaci *Zrození biopolitiky*.

26 Viz THER, Philipp: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent: Eine Geschichte des neoliberalen Europa*. Berlin, Suhrkamp 2014 (v českém překladu: *Nový pořádek na starém kontinentě: Příběh neoliberální Evropy*. Praha, Libri 2016). Srv. též kritiku Therova nakládání s neoliberalismem jako analytickým pojmem v recenzi Vítězslava Sommera v časopise *Střed*, roč. 7, č. 2 (2015), s. 140.

společenstvími zkoumá ve své práci *Ekonomové a společnosti* socioložka Marion Fourcadová, když srovnává jejich fungování ve Spojených státech, Velké Británii a Francii.²⁷ Vychází z předpokladu, že každá sociální věda formuluje své poznání v konfrontaci se společenskými problémy, s nimiž se v praxi setkává a na jejichž řešení má své absolventy připravovat; vedle toho reagují akademici i na společenská očekávání ve vztahu ke své práci, vůči nimž se musí legitimizovat. Tyto faktory se mohou i v rámci kapitalistických národních ekonomik zásadně lišit, jak ukazuje Fourcadová na protikladu mezi „komerčním profesionalismem“ amerických ekonomů a „veřejně zodpovědným elitářstvím“ jejich britských kolegů.

Zásadní význam pro pozici ekonomů v dané národní společnosti má podle autorky institucionální zázemí vědy, které je výsledkem historického vývoje. Pak tedy není náhodou, že Milton Friedman se proslavil jako akademik na Chicagské univerzitě, zatímco jeho evropští kolegové Ludwig Erhard a Gunnar Myrdal jako ministři hospodářství ve Spolkové republice Německo a ve Švédsku – kontinentální tradice vidí význam ekonomů především v jeho roli státního úředníka, mimo jiné i kvůli zkušenosti několika poválečných obnov. Českoslovenští ekonomové Karel Engliš a Alois Rašín by v tomto ohledu nebyli výjimkou a situace ve znárodněném československém hospodářství po roce 1945 tuto od státu odvozenou identitu ekonomů ještě zdůraznila.

Vývojem tří společenskovědních disciplín – ekonomie, politických věd a sociologie – v deseti postkomunistických zemích středovýchodní Evropy včetně České republiky a Slovenska se zabýval na přelomu tisíciletí výzkumný projekt centra GESIS – Leibnizova ústavu pro sociální vědy v Mannheimu (*Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften*) a Collegia Budapešť. Výsledný sborník²⁸ umožňuje dobře komparovat změny v jednotlivých regionech; pro českého čtenáře je zajímavé zejména porovnání se sousedním Polskem, kde odborná komunita prošla po univerzitních čistkách na konci šedesátých let podobnou decimací jako česká, a s Maďarskem, kde naopak ekonomové požívali mnohem větší svobody jak ve vlastní práci, tak zejména v kontaktech s nesocialistickým světem (jak o tom svědčí například úspěšná kariéra Jánose Kornaie na západních univerzitách). Ze srovnání také vyvstává kontrast mezi českým a slovenským odborným prostředím, projevující se zejména v rozdílném akcentu na národnostní otázku při zkoumání ekonomických procesů a v míře přejímání západních odborných impulzů.

Podobným směrem se vydávají i Paul D. Aligica a Anthony J. Evans v práci *Neoliberální revoluce ve východní Evropě* z roku 2009, která se snaží propojit vývoj ekonomického myšlení s rozvojem neoliberálního typu vládnutí ve středovýchodní

27 FOURCADE, Marion: *Economists and Societies: Discipline and profession in the United States, Britain, and France, 1890's to 1990's*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2009.

28 KAASE, Max – SPARSCHUH, Vera – WENIGER, Agnieszka (ed.): *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe: Handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)*. Berlin – Budapest, Social Science Information Centre – Collegium Budapest 2002.

Evropě.²⁹ Jednou z podmínek pro úspěšné rozšíření tohoto typu myšlení byla existence vzdělávací infrastruktury a akademické komunity, která se s ním ztotožnila a byla schopna ho přenášet na další generace. Takové podmínky fungovaly dlouhodobě v Maďarsku, v českých zemích byly ideologicky kontrolované vzdělávací ústavy suplovány neoficiálními semináři některých ekonomů, na Slovensku (a v dalších zemích východní Evropy) se však neoliberální ekonomické myšlení šířilo až po roce 1989 s přispěním zahraničních institucí. Některé prvky neoliberální ekonomické politiky se pak zrodily teprve poté, co zapustila kořeny ve východní Evropě, aniž by měly svůj předobraz na Západě (například takzvaná rovná daň).

Problematicku intelektuálního transferu a překladu ekonomických konceptů ze Západu na Východ řeší v případových studiích o vlivu nové institucionální ekonomie (*New Institutional Economics*) i kolektiv autorů v čele s Jánosem M. Kováčsem, který se podílel na projektu zkoumajícím ekonomické kultury v postkomunistických zemích.³⁰ Podobně jako výše zmiňovaní autoři i Kovács přistupuje nakonec na ideu „hybridizace“ importovaných myšlenek v postkomunistickém regionu namísto přímé „kolonizace“ Východu Západem.

Tři posledně uvedené texty představují zatím nejnovější odbornou reflexi dějin politické ekonomie a ekonomů v období komunismu a postkomunismu v regionu středovýchodní Evropy. V současné době na ně navazuje doposud probíhající výzkumný projekt vídeňského Ústavu pro vědy o člověku (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*) s názvem „Mezi Bucharinem a Balcerowiczem“, který chce analyzovat vývoj ekonomického myšlení spjatého s ideou komunismu v devíti vybraných zemích Evropy a Asie (včetně Československa) a na němž se podílejí i někteří předešlí autoři. Předpokládaný publikační výsledek tohoto projektu je očekáván v roce 2020.³¹

Zaměříme-li svou pozornost na potenciální zdroje historické empirie pro další zkoumání činnosti a role československých ekonomů, kterými jsou (vedle svědectví žijících pamětníků)³² především archivní dokumenty, je nutno konstatovat, že

29 ALIGICA, Paul Dragos – EVANS, Anthony John: *The Neoliberal Revolution in Eastern Europe: Economic Ideas in the Transition from Communism*. Cheltenham (UK), Edward Elgar Publishing Ltd. 2009.

30 Viz KOVÁCS, János Mátyás: Beyond Basic Instinct? On the Reception of New Institutional Economics in Eastern Europe. In: KOVÁCS, János Mátyás – ZENTAI, Violetta (ed.): *Capitalism from Outside? Economic cultures in Eastern Europe after 1989*. Budapest, Central European University Press 2012.

31 Viz Between Bukharin and Balcerowicz: A Comparative History of Economic Thought under Communism [online]. [Cit. 2017-03-19.] Dostupné z: www.triple-b-project.net.

32 Z vydaných orálních výzkumů se tématu ekonomů nejvíce přibližuje analýza vysokoškolského prostředí od Pavla Urbáška (URBÁŠEK, Pavel: Vysokoškolský učitelé a vysokoškolské prostředí v letech tzv. normalizace. In: VANĚK, Miroslav (ed.): *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a intelligence*, sv. 1: [Studie.] Praha, Academia 2009, s. 430–471).

vzhledem k jejich množství bude pravděpodobně hlavní badatelskou výzvou nalezení smysluplného klíče k rozlišení relevantních a pominutelných pramenů.³³

Jedním z takových klíčů může být například hierarchizace institucí, které se zabývaly ekonomickým výzkumem, podle jejich postavení ve státním vědeckém provozu. Na jeho vrcholu stála Československá akademie věd jako centrum základního výzkumu, dále Vysoká škola ekonomická a Vysoká škola politická při Ústředním výboru KSČ jako hlavní vzdělávací instituce v oborech souvisejících s politickou ekonomikou, v oblasti aplikovaného výzkumu pak celá řada výzkumných ústavů, obvykle zakládaných pod jednotlivými hospodářskými ministerstvy. V rámci ČSAV fungoval od roku 1953 Ekonomický ústav, který byl roku 1992 (společně s dalšími součástmi akademie) přeměněn na dodnes fungující Národohospodářský ústav Akademie věd ČR. Ekonomický ústav představoval vrcholné pracoviště základního hospodářského výzkumu v Československu, významně se podílel na přípravě hospodářské reformy šedesátých let a během jeho fungování se v něm vystřídala celá řada osobností, které hrály ve zdejší vědě a politice zásadní roli. Jeho objemný fond se dnes nachází v Archivu AV ČR a kromě odborných výsledků jeho pracovníků je jeho součástí i řada pramenů dokumentujících spolupráci ekonomických expertů s vládními a stranickými institucemi.³⁴ Uloženy jsou tam i materiály Prognostického ústavu, oba fondy jsou však prozatím z větší části nezpracované.

Vedle Československé akademie věd fungovala v gesci ministerstev řada ústavů zabývajících se aplikovaným výzkumem, v nichž někdy směli pracovat i lidé, kteří se kvůli svému angažmá v šedesátých letech nemohli uplatnit v základním výzkumu či ve výuce.³⁵ K takovým institucím patřil například Výzkumný ústav vnějších ekonomických vztahů a Ústřední ústav národohospodářského výzkumu (oba pod Státní plánovací komisí), Ústav pro vědeckou soustavu hospodaření a Výzkumný ústav obchodu (pod Ministerstvem obchodu ČSR) nebo Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací (pod Státní komisí pro vědecký a investiční rozvoj).³⁶ Počet a názvy rezortních ústavů se často měnily v závislosti na aktuálním zaměření státní vědecké politiky. Speciální institucí byl pak Institut řízení, založený v polovině šedesátých let přímo československou vládou, který se zabýval teorií a praxí řízení socialistických podniků. Kontakty akademické a politické sféry lze též rekonstruovat z materiálů ústředních stranických a státních institucí – z aktuálně

33 Naprosto opačná situace dnes panuje v pramenech týkajících se období postkomunistické transformace, které se většinou omezují na stranické archivy (jejichž dostupnost je problematická a v čase proměnlivá), v nichž lze sledovat politickou kariéru některých bývalých socialistických ekonomů, a na dobové odborné publikace a periodika.

34 Velké množství vědeckých publikací vzešlých z Ekonomického ústavu jako interní tisky (a tudíž ne vždy dostupných v Národní knihovně) se nachází v Knihovně Akademie věd ČR, a zejména v Knihovně Jana Kmenty v Centru pro ekonomický výzkum a doktorské studium (CERGE).

35 Svědectví o menším vystavení rezortních ústavů politickým tlakům podává mj. Jaroslav Jirásek v práci *Transformační řízení* (Praha, Grada 1993, s. 56).

36 Viz *Výzkumná a vývojová základna ČSR*. Praha, Český statistický úřad 1987.

dostupných jde zejména o předsednictvo ÚV KSČ, ekonomickou komisi ÚV KSČ a ideologickou komisi ÚV KSČ.³⁷

Historií československého ekonomického vzdělávání se dlouhodobě zabývá Centrum pro dějiny Vysoké školy ekonomické, které kromě dějin této školy zpracovalo řadu dalších souvisejících témat a umisťuje některé své archiválie na digitální úložiště.³⁸ Součástí jeho veřejně přístupných materiálů jsou kromě studií o historii jednotlivých kateder a studijních oborů VŠE i biogramy některých významných absolventů a pedagogů,³⁹ zatímco pozůstalosti některých osobností československé ekonomie se nacházejí v Národním archivu.⁴⁰

Přehled o normativní podobě ekonomického diskurzu v socialistickém Československu si můžeme udělat z učebnic politické ekonomie,⁴¹ o dynamice aktuálních debat zase z článků v odborných časopisech, které zachycují vývoj v disciplíně rychleji než monografie. Mezi hlavní oborová periodika patřila *Politická ekonomie*, *Ekonomicko-matematický obzor* (vydávané Ekonomickým ústavem), *Finance a úvěr* (vydávané Státní bankou československou) a *Plánované hospodářství* (vydávané Státní plánovací komisí), odborně-laickou komunikaci zajišťoval především týdeník *Hospodářské noviny*. Na konci šedesátých let hrála významnou úlohu i popularizační *Ekonomická revue*, která však nepřežila období „normalizace“. Z konceptů socialistické politické ekonomie se v osmdesátých letech vymykal občasně vydávaný sborník *Ekonomické modelování*, který vycházel ze seminářů Československé vědeckotechnické společnosti ve Státní bance československé, jež organizoval Václav Klaus.

37 Národní archiv, Praha (dále NA), fondy předsednictva ÚV KSČ pro jednotlivá období (1261/0/3 až 1261/0/9), dále fondy ekonomické komise ÚV KSČ pro roky 1963–1968 (1261/1/7) a pro rok 1969 (1261/1/9) a fondy ideologické komise ÚV KSČ pro období 1958–1968 (1261/1/8) a pro období 1969–1971 (1261/1/15). Fondy jsou to velmi objemné a z velké části zatím nezpracované.

38 Viz SKŘIVAN, Aleš – TÓTH, Andrej (ed.): *Dějiny VŠE v Praze*, sv. 1: *Cesta ke vzniku VŠE v Praze. Historie vyššího ekonomického školství v českých zemích v situačním kontextu ve vybraných státech střední Evropy*. Praha, Oeconomica 2014; TÍŽ (ed.): *Dějiny VŠE v Praze*, sv. 2: *VŠE v Praze na přelomu 50. a 60. let v kontextu dějin vysokoškolské výuky ekonomických oborů ve střední Evropě*. Praha, Oeconomica 2017. Detailní seznam publikací Centra pro dějiny VŠE je dostupný online z: www.dejiny.vse.cz/publikacni-cinnost/prehled-publikacni-cinnosti/ [cit. 2017-03-15]. Přehled dějin výuky ekonomického myšlení na VŠE viz KODEROVÁ, Jitka: Několik poznámek k významu výuky dějin ekonomických teorií pro studenty VŠE v Praze. In: *Český finanční a účetní časopis*, roč. 2, č. 3 (2007), s. 7.

39 Centrum pro dějiny VŠE [online], Vysoká škola ekonomická v Praze, Biografie a vzpomínky [cit. 2017-03-15]. Dostupné z: www.dejiny.vse.cz/centrum-pro-dejiny/.

40 NA, nezpracované fondy Šulcovi Olga a Zdislav (1427) a Kožušník Čestmír, ing., CSc. (1891). V Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. jsou uloženy nezpracované materiály Otakara Turka.

41 Viz např. HÁBA, Zdeněk a kol.: *Politická ekonomie: Stručný výklad. Učební pomůcka pro stud. zákl. kursu polit. ekonomie na vys. školách*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1988. Další ekonomické učebnice pocházely od Zdeňka Háby, Jaroslava Rypoty a Antonína Chyby, dále vycházely také v překladech z ruštiny.

Pro většinu témat týkajících se období socialistické diktatury v Československu lze využít prameny z Archivu bezpečnostních složek. Svazky některých ekonomů sledovaných Státní bezpečností byly zničeny ještě před listopadem 1989 nebo krátce po něm (Miloš Zeman, Lubomír Mlčoch, Zdeněk Šulc), u jiných se z velké části dochovaly (Václav Klaus, Valtr Komárek) a lze si z nich učinit představu především o tom, jaké míře represe byla tato profesní skupina vystavena a jaký typ jednání považovala StB za „závadový“. Bezpečnost prováděla dlouhodobé monitorování „nepřátelské pravicové oportunistické činnosti v ekonomice“, příslušný objektový svazek „PLAZ“ však byl v roce 1988 skartován, stejně jako drtivá většina materiálu z objektových svazků shromažďujících informace k Ekonomickému ústavu ČSAV.⁴² Ochranou národního hospodářství se zabývala celá XI. správa Sboru národní bezpečnosti (ekonomická kontrarozvědka), většinu své pozornosti však věnovala situaci v klíčových podnicích a vyšetřování hospodářské kriminality.⁴³ Cenné jsou zejména dokumenty, z nichž lze rekonstruovat reakce ekonomů na pokusy orgánů StB přímo zasahovat do jejich práce a autoritativně stanovovat hranice toho, co je v tomto oboru přípustné a co nikoliv.

Zásadní význam pak mají i dosud publikované paměti a vzpomínkové texty klíčových aktérů, jejichž vyznění je mnohdy vzájemně konfliktní, zejména v souvislosti s politickými kariérami jejich autorů po roce 1989. Již v první polovině devadesátých let publikovali své vzpomínky Valtr Komárek a Miloš Zeman,⁴⁴ dobovou senzaci pak způsobilo vydání nezvykle otevřeného rozhovoru s Tomášem Ježkem v roce 1997.⁴⁵ O rok později vydal podobný, převážně vzpomínkový rozhovor čerstvě padnuvší premiér Václav Klaus, který navíc na svou interpretaci období před rokem 1989 odkazuje v řadě svých dalších knih.⁴⁶ Právě odborná činnost ekonomických expertů představovala podle Klause alternativní způsob boje s totalitním systémem, odlišný od lidskoprávního aktivismu Charty 77 – od protikladu těchto dvou politických strategií pak odvozuje i rozpory mezi dvěma hlavními polistopadovými politickými filozofiemi, jež reprezentoval

42 ABS (Praha), objektový svazek „Nepřátelská pravicová oportunistická činnost v ekonomice“, registrační číslo (reg. č.) 7234, krycí jméno „PLAZ“; *tamtéž*, objektový svazek „Ekonomický ústav ČSAV“, reg. č. 2420 (dochovala se jedna z celkem šesti částí). Druhý objektový svazek k Ekonomickému ústavu (reg. č. 9192) byl zničen roku 1986.

43 Srv. ZEMAN, Petr: XI. správa SNB (1974–1988): Stručný nástin vývoje a činnosti Správy kontrarozvědky pro ochranu ekonomiky. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, č. 7. Praha, Archiv bezpečnostních složek 2009, zejména s. 280–284.

44 KOMÁREK, Valtr – BAUER, Jan: *Mé pády a vzestupy*. Praha, Nakladatelství dopravy a spojů 1992; ZEMAN, Miloš – BAUER, Jan: *Zpověď bývalého prognostika*. Praha, Dekon 1995.

45 HUSÁK, Petr: *Budování kapitalismu v Čechách: Rozhovory s Tomášem Ježkem*. Praha, Volvox Globator 1997. Z reakcí odborné veřejnosti na tuto knihu viz např. MĚCHÝŘ, Jan: Pramen vody živé, poněkud zkalené. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 321–327; TUREK, Otakar: Pár otazníků nad zpovědí Tomáše Ježka. In: *Listy*, roč. 28, č. 1 (1998), s. 11.

46 JUNGLING, Petr – KOUDELA, Tomáš – ŽANTOVSKÝ, Petr: *Tak pravil Václav Klaus*. Olomouc, Votobia 1998.

on sám a Václav Havel.⁴⁷ Institut Václava Klause pravidelně vydává texty, které jsou z velké části apologetikou československé, respektive české ekonomické transformace a v nichž publikuje řada jeho bývalých kolegů z výzkumné sféry. Ze starší generace lze mezi pamětníky, kteří publikovali své vzpomínky v knižní podobě, jmenovat kromě Oty Šika též Zdislava Šulce nebo Kurta Rozsypala.⁴⁸

47 Tamtéž, zejména s. 16–26; srv. též KLAUS, Václav: *Kde začíná zítřek*. Praha, Euromedia group k.s. 2009; TÝŽ: *Chtěli jsme víc než supermarkety*. Praha, Fragment 2014.

48 ŠIK, Ota: *Jarní probuzení: Iluze a skutečnost*. Praha, Mladá fronta 1990; ŠULC, Zdislav: *Z jeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky*. Brno, Doplněk 2011; ROZSYPAL, Kurt: *Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách v letech 1953–1964: Paměti*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1999.